"ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वलकस्तथा।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन्! सप्त सप्तर्षयोऽभवन्॥")

पीवरस्तनी, स्त्री, (पीवरौ स्थूलौ स्तनौ यस्याः। "स्वाङ्गोपसर्ज्जनादिति।" ४।१।५४। इति ङीष्।) पीनोध्नी। इत्यमरः।२।९।७१॥ स्थूलस्तनयुक्ता नारी॥ (यथा, भारवौ। ८।१९।

"अपोहितुं लोचनतो मुखानिलै-
रपारयन्तं किल पुष्पजं रजः।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः
प्रियञ्जघानोन्नतपीवरस्तनी॥")

पीवा, [न्] पुं, (प्यायते इति। प्यै ङ वृद्धौ+ "ध्याप्योः सम्प्रसारणम्।" उणा० ४।१४। इति क्वनिप् सम्प्रसारणञ्च। "हलः।" ६।४।२। इति दीर्घः।) बलवान्। वायुः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

पीवा, स्त्री, (पीयते इति। पी ङ य पाने+बाहुलकात् वः। ततष्टाप्।) उदकम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

पीवरा, स्त्री, (पीवर+टाप्।) अश्वगन्धा। शतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥ स्थूला च॥

पीवरी, स्त्री, (प्यायते इति। प्यै+ष्वरच्। सम्प्रसारणं दीर्घः ङीप् च।) शतमूली। इति रत्नमाला॥ शालपर्णी। इति भावप्रकाशे।१।१॥ तरुणी। गौः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (बर्हिषद्नामकपितॄणां मानसीकन्यानामन्यतमा। सा तु शुकदेवस्य पत्नी। यथा, हरिवंशे। १८। ४९—५२।

"एतेषां मानसी कन्या पिवरी नाम विश्रुता।
योगा च योगिपत्नी च योगिमाता तथैव च॥
भवित्री द्वापरं प्राप्य युगं धर्म्मभृतां वरा।
पराशरकुलोद्भूतं शुको नाम महातपाः॥
भविष्यति युगे तस्मिन् महायोगी द्विजर्षभः।
व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमाग्निरिवोज्ज्वलन्॥
स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्य्यां जनयिष्यति।
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं कृत्वीं कन्यां तथैव च॥")

पुंलिङ्गं, क्ली, (पुंसो लिङ्गं चिह्नम्।) पुंचिह्नम्। शिश्नः। (यथा, महाभारते। ५।१९४।३।

"किञ्चित् कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्वमिदं तव।
आगन्तव्यं त्वया काले सत्यञ्चैव वदस्व मे॥")

शब्दवाचकतायाम्, पुं। इति जुमरः॥ (पुंसो लिङ्गमस्येति। पुंलिङ्गविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। ९।५८।५७।

"पुंलिङ्गा इव नार्य्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाभवन्।
दुर्य्योधने तदा राजन्! पतिते तनये तव॥")

पुंवृषः, पुं, (पुमानिव वर्षतीति। वृष+कः।) गन्धमूषिकः। इति शब्दमाला॥ छुँचा इति भाषा॥ (पुमान् गौः।) पुंगवश्च॥

पुंश्चलः, पुं, (पुंश्चलीव। उपचारात् पुंस्त्वम्।) व्यभिचारी। यथा, गारुड़े ६६ अध्याये।

"ललाटोपहतास्तिस्रो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम्।
नृपत्वं स्याच्चतसृभिरायुः पञ्चनवत्यथ॥
अरेखेणायुर्नवतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुंश्चलाः॥"

पुंश्चली, स्त्री, (पुंसो भर्त्तुः सकाशात् चलति पुरुषान्तरं गच्छतीति। चल+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) असती। इत्यमरः।२।६।१०॥ अस्या अमरोक्तपर्य्यायः कुलटाशब्दे लिखितः। तदतिरिक्तपर्य्यायो यथा, धृष्टा १ दुष्टा २ धर्षिता ३। इति शब्दरत्नावली॥ लङ्का ४ निशाचरी ५ त्रपारण्डा ६। इति जटाधरः॥ तस्याश्चरित्रदोषादि यथा,—

"अहो! को वेद भुवने दुर्ज्ञेयं पुंश्चलीमनः।
पुंश्चल्यां यो हि विश्वस्तो विधिना स विड़म्बितः।
बहिष्कृतश्च यशसा धर्म्मेण स्वकुलेन च॥
वाञ्छितं नूतनं प्राप्य विनश्यति पुरातनम्।
सदा स्वकर्म्मसाध्या सा को वा तस्याः प्रियोऽप्रियः॥
दैवे कर्म्मणि पैत्रे च पुत्रे बन्धौ च भर्त्तरि।
दारुणं पुंश्चलीचित्तं सदा शृङ्गारकर्म्मणि॥
प्राणाधिकं रतिज्ञं साम्प्रतदृष्ट्या हि पुंश्चली।
रत्नप्रदं रत्यविज्ञं विषदृष्ट्या हि पश्यति॥
सर्व्वेषां स्थलमस्त्येव पुंश्चलीनां न कुत्रचित्।
दारुणा पुंश्चलीजातिर्नरजातिभ्य एव च॥
निष्कृतिः कर्म्मभोगान्ते सर्व्वेषामस्ति निश्चितम्।
न पुंश्चलीनां विप्रेन्द्र! यावच्चन्द्रदिवाकरौ॥
अन्यासां कामिनीनाञ्च कीटं हन्तुञ्च या दया।
सा नास्ति पुंश्चलीनान्तु कान्तं हन्तुं पुरातनम्॥
रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनम्।
कान्तं दृष्ट्वा हिनस्त्येव सोपायेनावलीलया॥*॥
पृथिव्यां यानि पापानि पुंश्चलीष्वेव भारते।
तिष्ठन्ति ताभ्यो न पराः पापिष्ठाः सन्ति केचन॥
पुंश्चलीपरिपक्वान्नं सर्व्वपातकमिश्रितम्।
दैवे कर्म्मणि पैत्रे च देयं न च तथा जलम्॥
अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं पुंश्चलीनाञ्च निश्चितम्।
दत्त्वा पितृभ्यो देवेभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत्॥
शतवर्षं कालसूत्रे पचत्येव सुदारुणे।
घोरान्धकारे कृमयस्तं दशन्ति दिवानिशम्॥
पुंश्चल्यन्नञ्च यो भुङ्क्ते दैवाद्यदि नराधमः।
सप्तजन्मकृतं पुण्यं तस्य नश्यति निश्चितम्॥
आयुःश्रीयशसां हानिरिह लोके परत्र च।
तस्माद्यत्नाद्रक्षणीयं पाकपात्रं कलत्रकम्॥
पुंश्चलीदर्शने पुण्यं यात्रासिद्धिर्भवेद्ध्रुवम्।
स्पर्शने च महापापं तीर्थस्नानाद्विशुध्यति॥
स्नानं दानं व्रतञ्चैव जपश्च देवपूजनम्।
निष्फलं पुंश्चलीनाञ्च भारते जीवनं वृथा॥"

उपस्थितसकामपुंश्चलीत्यागे दोषो यथा,—

"रहस्युपस्थितां कामात् पुंश्चलीञ्चेज्जितेन्द्रियः।
परित्यजेद्धर्म्मभयादधर्म्मान्नरकं व्रजेत्॥"

सर्व्वदैव तस्यास्तपस्वित्याज्यत्वं गर्हितत्वञ्च यथा,

"उपस्थिता च या योषिदत्याज्या रागिणामपि।
श्रुतौ श्रुतमिति त्याज्या सर्व्वदैव तपस्विनाम्॥
अहो सर्व्वैः परित्याज्या पुंश्चली च विशेषतः।
धनायुःप्राणयशसां नाशिनी दुःखदायिनी॥
स्वकार्य्यतत्परा शश्वत् परकार्य्यविघातिनी।
निष्ठुरा नरघातिभ्यः सर्व्वापद्बीजरूपिणी॥
विद्युद्दीप्तिर्जले रेखा लोभान्मैत्री यथा भवेत्।
परद्रोहाद्यथा सम्पत् कुलटाप्रेमतत्परम्॥
सर्व्वेभ्यो हिंस्रजन्तुभ्यो विपद्बीजा सदैव सा।
यो विश्वसेत्तां संमूढ़ो विपत्तस्य पदे पदे॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे। २३।२४। ३२ अध्यायाः॥

पुंश्चिह्नं, क्ली, (पुंसः पुरुषस्य चिह्नम्।) शिश्नः। इति हेमचन्द्रः। ३।२७४।

पुंस, क मर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः। संयोगादनुस्वारः। तेन क्विपि पुंसोऽसुङ्घावित्यसुङि पुमान्। मर्द्दोऽभिमर्द्दनम्। क, पुंसयति खलं राजा। इति दुर्गादासः॥

पुंसवनं, क्ली, (पुमांसमिव सूते बलप्रदानेन पुरुषवत् जनयत्यनेनेति। सू+करणे ल्युट्।) दुग्धम्। इति हेमचन्द्रः। ३।४०४॥ (पुमासं सूतेऽनेनेति। सू ङ ल+करणे ल्युट्।) संस्कारविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रघुवंशे। ३।१०।

"यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः॥")

अस्येतिकर्त्तव्यता यथा। "गर्भस्य तृतीयमासोपक्रमे यच्छुद्धदिनं तस्मिन् पतिः कृतनित्यक्रियः कृतवृद्धिश्राद्धः चन्द्रनामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य कृतस्नानां वधूमग्नेः पश्चिमायां दिशि स्वदक्षिणतः कुशेषु प्राङ्मुखीमुपवेश्य प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। यथा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ॐ भूः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक् छन्दो वायुर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ॐ भुवः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा। ततः पतिरुत्थाय वधूपृष्ठदेशे स्थितो वधूदक्षिणस्कन्धं स्पृष्ट्वा अवतीर्णेन दक्षिणहस्तेन अव्यवहितं वधूनाभिदेशं स्पृशन् जपति। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दो मित्रावरुणाग्निवायवो देवताः पुंसवने विनियोगः।

ॐ पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ।
पुमानग्निश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तवोदरे॥

इत्येकं पुंसवनम्॥*॥

अपरपुंसवनकर्म्मार्थञ्च वटवृक्षस्य पूर्व्वोत्तरशाखायां फलयुगलशालिनीं कृमिभिरनुपहतां वटशुङ्गां यवानां माषाणां वा त्रिभिस्त्रिभिर्गुड़कैः सप्त वारान् सप्तभिर्मन्त्रैः क्रीणीयात्। सप्तानां मन्त्राणामृष्यादयः साधारणाः। प्रजापतिर्ऋषिः सोमवरुणवसुरुद्रादित्यमरुद्विश्वे देवा देवता न्यग्रोधशुङ्गापरिक्रयणे विनियोगः ॐ यद्यसि सौमी सोमायत्वा राज्ञे परिक्रीणामि। इति गुड़कत्रयेण एकं क्रयणम्॥१॥